

СРБИЈА НА ПУТУ НАЦИОНАЛНОГ ОСЛОБОЂЕЊА: УСТАНЦИ, АУТОНОМИЈА, РЕВОЛУЦИЈА (1788–1813)

Др Душан Т. Батаковић

Балканолошки институт САНУ, Београд

Апстракт: Србија је на прагу епохе национализма, крајем 18. века, погранична османска провинција која је, борећи се у редовима аустријских трупа и сузбијајући одметнуте јаничаре у име Високе Порте, постепено стицала аутономију унутар Београдског пашалука. Српска револуција (1804–1813), брзо је из локалне побуне прерасла у први рат за национално ослобођење у европској Турској. Била је то балканска верзија Француске револуције, обележена укидањем османског феудализма, успостављањем независне администрације и обновом националне културе. Својим зрачењем широм Балкана, од Далмације и Босне, до Војне Границе и на југу до Грчке, Српска револуција је имала све елементе социјалног и националног ослобођења. Упркос поразу 1813, пут ка националном ослобођењу и културној обнови био је широм отворен.

Кључне речи: Србија, Београдски пашалук, српски устанци и аустро-турски ратови у 18. веку, Српска револуција 1804–1813, балкански одједи, велике силе, социјална револуција, културна обнова.

БЕОГРАДСКИ ПАШАЛУК ПРЕД ПРВИ УСТАНАК

Османско царство је у XVIII веку, посебно у његовој другој половини, било суочено с великим искушењима: изгубљене ратове пратили су велики територијални губици; опадање ауторитета централних власти одвијало се упоредо са економским заостајањем, док су нереди и побуне у разним, не само граничним провинцијама, водили у војно растројство и феудалну анархију. Једна од видљивијих последица убрзаног раслојавања било је умножавање јаничарског реда. Муслиманско становништво се повлачило са изгубљених територија и тражећи нове изворе зараде, улазило у редове јаничара. Од некадашње ефикасне пешадије и посаде за одбрану пограничних градова, јаничари су, огрезли у корупцији и злоупотребима, све отвореније терорисали хришћанско становништво. У градовима, где су се постепено изједначавали са занатлијском чаршијом, јаничари су временом постали паразитски слој, непокоран средишњој власти у Цариграду. По руралним под-

ручјима, јаничари су покренули процес рефеудализације: од средине XVIII века наметали су се хришћанском сељаштву као паралелни господари: читлук-сахибије. Новим власницима имања хришћани, преведени у статус кметова, морали су да плаћају додатне намете: осим десетка спахијама, уведено је плаћање још крупније дажбине – седмине. Нове дажбине читлук-сахибије су наметале и убирале насилним мерама.¹

Процес рефеудализације био је, на политичком плану, праћен осамостаљивањем провинцијских намесника, који су, стварајући племенске или плаћеничке војске, све мање уважавали одлуке централних власти. Одметнуте паше и јаничарске вође су, од Босне и Србије, до Албаније и Бугарске, своју власт учвршћивали ослањањем на велики број *крџалија* – плаћеника и одметника који су крстарили Румелијом – европским делом османске Турске. Немоћна да одметнуте паше смени или да удружене јаничарске групе протера из непокорних области, Висока Порта је, ради избегавања даљег ширења анархије, најчешће прибегавала компромисним мерама. Из Цариграда је углавном потврђивано затечено стање: Висока Порта пристајала је да одметнуте паше призна као наследне господаре одређених области, док је јаничарским групама одобравала управу над оним областима где су бесправно приграбили власт. Богата подручја северне Србије, граничне зоне према Хабзбуршкој царевини, са великим аграрним потенцијалом и живот трговинском разменом са суседном Монархијом, посебно су привлачила одметнуте јаничаре. Они су настојали да овладају београдском тврђавом која се, због добре утврђености, могла држати с малом војном посадом, док се из ње лако контролисао читав *Смедеревски санџак*, који се традиционално називао Београдским пашалуком.²

Укупан положај Срба у Османском царству посебно се погоршао после укидања Пећке патријаршије 1766. године. Као нелојални поданици султанови – савезници Аустријанаца и Руса у ратовима са Османским царством – Срби су били кажњени укидањем Пећке патријаршије. Васељенска патријаршија у Цариграду преузела је управу над бога-

¹ Види: С. Новаковић, *Турско царство пред Први српски устанак 1780–1804*, Српска књижевна задруга, Београд, 1906; Б. Недељковић, *Историја баштинске својине*, Београд 1936, 84–144; Х. Шабановић, *Турски извори о српској револуцији*, Београд 1956, док. 7–35, *Историја српског народа V–1*, Београд, СКЗ, 1981, 7–24.

² Т. Stoianovich, *Factors in the Decline of Ottoman Society in the Balkans*, *Slavic Review* 4 (1962) 623–632; Исти, *The Social Foundations of Balkan Politics 1750–1941*, *Balkans in Transition*, Berkeley 1963, 297–315; В. П. Грачев, *Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX вв.*, Наука, Москва 1990.

тим српским епархијама и на владичанска места постављала редом, од Скопља до Сарајева, и од Пећи до Београда, грчке архијереје, који су до тих положаја долазили углавном новчаним откупом. Грчке владике су се, уместо очувања вере, одржавања писмености и просвећивања народа, преко парохијских и манастирских школа старале претежно о убирању црквених дажбина од пастве, како би компензовале средства уложена у куповину епархија. Последица таквог стања било је постепено ширење неписмености: неколико деценија касније, међу Србима у европској Турској, само су поједини калуђери и свештеници знали да читају и пишу. Отуђеност грчких великодостојника нагнало је православне Србе да се, уместо око цркве, све више окупљају око хајдучких вођа, парохијских свештеника и угледних трговаца који су се, извозом стоке у Аустрију, почели богатити, развијајући послове и ширећи круг оних који у трговини учествују. Главни ослонац Србима у европској Турској, били су њихови привредно напреднији, а културно и политички просвећенији сународници у Хабзбуршкој царевини: њихове везе су постепено јачале захваљујући серији аустро-турских ратова у XVIII веку, у којима су хришћани у Београдском пашалуку били савезници аустријске војске. Срби у јужној Угарској и европској Турској су преко сталних веза утврђивали везе и јачали свест о припадности истом народу.³

Вук Ст. Караџић напоменуо је у својој *Српској историји нашег времена* да Српска револуција „свој почетак има” у години 1788.⁴ Последњи аустро-турски рат (1788–1791) обележио је велики устанак Срба у Београдском пашалуку под командом Коче Анђелковића. По њему је читав устанак добио име Кочина Крајина. Тада је поново оживела идеја о стварању једне аутономне Србије под османском влашћу. Претходни аустро-турски ратови су северна и средишња подручја Србије, у два маха (1688–1690, и 1718–1739), довели привремено под аустријску администрацију. По одредбама савеза с Русијом (1781), Аустрија је ушла у рат 1788, након што је рат Османлијама претходно објавила царска Русија. Уочи објаве непријатељстава, Аустрија је, као и у претходним ратовима, у Србију упутила своје емисаре с циљем да створе мрежу повереника који ће народ подићи на устанак. Главни аустријски изасланик, капетан српског порекла Михаило Михаљевић, задобио је за

³ Д. Ј. Поповић, *О хајдуцима II*, Народна штампарија, Београд 1931, 127–133, С. Гавриловић, *Хајдучија у Срему у XVIII и почетком XIX века*, САНУ, Београд 1986.

⁴ В. С. Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена и животи најзнатнијих поглавица овога времена*, Скупљени историјски и етнографски списи 1, Београд 1898.

сарадњу углавном свештенике, калуђере и један део богатијих трговаца. У народу су преко свештеника растурани прогласи хабзбуршког владара (*патенти*) с позивом на устанак против Турака.

Пред улазак аустријске војске у Србију, Алекса Ненадовић, кнез у Посавини, који је на оружје подигао западну Србију, био је представљен цару Јосифу II у манастиру Фенеку. Цар му је тада изјавио: „Ја сам спремио 300.000 војске и хоћу и мислим да ваше отечество од Турака очисти, но хоће ли Бог дати то не знам. Ви сад идите и чувајте народ и уклањајте га у планине да се не пороби, а моја ће брига бити за вас.”⁵ Уочи рата, турске власти су, сазнавши за њихове везе с Аустријом, погубиле око 65 угледних људи из целог пашалука, изазвавши тиме велико врење у народу, спремном на обрачун с Турцима. У првим покушајима да заузму Београд, аустријске трупе имале су подршку неколико стотина Срба, добровољаца из непосредне околине града, од којих је затим у Срему образован увежбан и добро наоружан посебан добровољачки одред фрајкора (*Freicorps*) с Михаљевићем на челу.

КОЧИНА КРАЈИНА

Почетак ратовања у Србији отворио је једно ново жариште отпора, у средишњим областима, Шумадији и Поморављу, где је комбинујући герилски рат и класичне војне окршаје, устаничким снагама командовао богати трговац, капетан Коча Анђелковић. Он се, као и Ђорђе Петровић, будући вожд Карађорђе, одмах по објави рата, фебруара 1788, склонио у Ковин, аустријску варош наспрам Смедерева. Коча Анђелковић је и по богатству и по личним способностима, имао одређен углед у народу. За разлику од Карађорђа, који је учествовао у операцијама у склопу Михаљевићевих снага, Коча Анђелковић је с једном четом одмах по објави рата прешао Дунав и кренуо да диже буну. Наишавши на велики одзив у становништву, Коча је са знатним снагама продро у Шумадију и заузео Крагујевац. Његове снаге су током 1788. однеле неколико значајних победа и успешно пресецале главни правац снабдевања турске војске, тзв. Цариградски друм између Београда и Ниша. У народу запамћена као *Кочина Крајина*, побуна Срба је почела да добија обриси националног отпора, јер је растуће самопоуздање јачало амбиције устаника и уливало наде да је могуће коначно протеривање Турака из Србије. Славољубив и нестрпљив, незадовољан оклева-

⁵ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Просвета, Београд 1951, 15.

њем аустријских трупа, капетан Коча почео је самостално да ратује, изазвавши тако незадовољство аустријске команде.

Аустријски команданти су, с друге стране, своје трупе распоредили на исувише широком простору, улазећи у велике бојеве са Турцима на босанском ратишту код Дубице, где је читава експедиција, и тамо уз подршку побуњених Срба, названа *Дубичким ратом*; ширина фронта који се од Дубице, дуж Саве и Дунава, протегао све до Влашке и Трансилваније, узроковала је изостанак ефикасне подршке устаницима у Србији. Снаге Коче капетана тако су се нашле усамљене наспрам многобројних османских трупа, које су се усредсредиле на сламање српског устанка. После шест месеци успешних бојева с Турцима, устанак Коче Анђелковића почео је да губи на снази. Без очекиване војне подршке, недовољно обучене и недисциплиноване јединице Коче капетана турске снаге потиснуле су према Дунаву септембра 1788, да би коначно биле разбијене у бици код села Брзаска. Том приликом ухваћен је и сам Коча Анђелковић и, за опомену Србима, у селу Текији, заједно са својим саборцима набијен на колац. У турској одмазди која је уследила, уништено је и 17 српских цркава.⁶

Хабзбуршке трупе продрле су дубље у Србију тек после освајања Београда у октобру 1789, изведеног под командом генерала Лаудона. Главни терет ратовања у северној и западној Србији носио је Михаљевићев фрајкор у којем се посебно истицао Радич Петровић, Карађорђевићев заштитник. Упркос поразу капетана Коче, устанак се поново развио у пуном опсегу: ослобођени су многи градови (Шабац, Ваљево, Смедеревево, Крушевац, Карановац, Ћуприја и Пожаревац), устанком је била захваћена и Тимочка крајина, док је значајан продор учињен у правцу Новог Пазара, где се у одреду фрајкора који је ослободио манастир Студеницу борио и сâм Карађорђе, будући вожд Српске револуције. Устанак је кулминацију имао у Крушевцу, престоници кнеза Лазара, где је, пред црквом Лазарицом, свечано проглашено ослобођење Србије.⁷

Победоносни ход устаника и фрајкора нагло је заустављен променом међународних околности. Француска револуција (1789) и смрт хабзбуршког цара Јосифа II (1790), нагнали су Аустрију да уз посредовање Пруске, Енглеске и Холандије затражи примирје. Фрајкори су стога 1790. били приморани да заједно са аустријским снагама напусте Србију, да би убрзо затим читав одред био распуштен. Нагли крај устанка нагнао је близу 100.000 Срба да се, у страху од турске одмазде,

⁶ Детаљније: Д. Пантелић, *Кочина крајина*, СКА, Београд 1930.

⁷ Д. Павловић, *Србија за време последњег аустро-турског рата 1788–1791*, Београд 1910.

склоне на аустријску територију. Османлије су, међутим, уместо одмазде, а ради обезбеђивања пореских дажбина, позвали избегли народ да се врати на своја имања, обећавајући амнестију учесницима у побуни. Хабзбуршка царевина је најпре склопила примирје, а 4. августа 1791. с Османском империјом закључила мир на основи *status quo ante bellum*.

Граница између Хабзбуршке монархије и Османског царства поново се усталила дуж токова река Уна–Сава–Дунав. Српско становништво које је узело учешће у устанку било је по слову мировног уговора амнестирано, док су онима који су остали у Аустрији обећана грађанска права. Обе стране, и османска и аустријска, у мировном споразуму обавезале су се да оштрим мерама у пограничном подручју обезбеде јавни ред и мир. Ипак, међу Србима је остао горак утисак о аустријској вероломности. Упркос Михаљевићевим покушајима да придобије своје сународнике да остану у аустријској војсци, већина њих се вратила у Србију. Један од вођа устаника, кнез Алекса Ненадовић, разочаран што их је хабзбуршки владар оставио на цедилу („цар оставља мене и сав народ српски, као његови стари што су наше прадеде остављали често“) зарекао се да ће ићи „од манастира до манастира и казивати сваком калуђеру и попу да у сваком манастиру запише да више никад ко је Србин Немцу не верује.“⁸

У ЗНАКУ РЕФОРМИ:

ДЕЛИМИЧНА АУТОНОМИЈА БЕОГРАДСКОГ ПАШАЛУКА

Реформни султан, Селим III (1789–1807) сматрао је да су јаничари као непоуздана војска, склона нередима и огрезла у насиљу, препрека за успостављање савремено устројене војне силе. Јаничари су се слабо показали у одбрани Београда, па је султан, да би у опустошени Београдски пашалук поново населио избеглу рају, забранио јаничарима да се врате у Београд. Абу-Бекир-паша је као изасланик Порте, у Београду 1791. свечано саопштио Србима ферман којим је та одлука озваничена. Управа над београдским пашалуком је 1793. поверена Хаџи-Мустафа-паши, присталици реформи Селима III, који је пуних осам година управљао северном Србијом, штитећи послушну рају и прогонећи одметнуте јаничаре који су, помогнути од одметнутог паше Пазваноглуа из Видина, покушавали да поврате власт у Београду. Хаџи-Мустафа паша је због правичне управе остао запамћен као „српска мајка“. По њего-

⁸ Прота М. Ненадовић, *Мемоари*, Просвета, Београд 1951, 43.

вом доласку августа 1793. објављена су два Портина фермана којим је организована локална самоуправа Срба: 1) потврђене су старе самоуправне повластице, тј. кнезови и обор-кнезови, као локална српска власт, изабрани су од народа и потврђени од паше; 2) Турцима је забрањен улазак у српска села; 3) за Турке је требало подићи посебне ханове, како на пропутовању не би улазили у српска села. Посебан Портин емисар саопштио је Србима нове повластице којим су уређене пореске обавезе, натурална давања паши, врсте казне за Турке који би нападали Србе, а било је предвиђено да „цела земља” брани пашалук ако би га јаничари напали.

Три следећа фермана, издата 1794, одређивала су спахијама да могу становати само у Београду, одређена је висина пореза и осталих дажбина, а Србима је дозвољено да подижу и обнављају цркве. Посебним ферманом (1796) прикупљање свих дажбина пренесено је на обор-кнезове (старешине нахија). По аустријским извештајима, средином априла 1796, на скупштини кнезова Срби су за врховног кнеза изабрали Петра, ресавског кнеза, вероватно из Ћуприје. За шест година обновљено је и подигнуто 10 нових цркава и манастира, чиме је ојачан положај свештенства. „Кнежинска самоуправа” била је први корак ка задобијању пуне аутономије. Статус београдског пашалука био је налик аутономним повластицама које су уживали Грци на Пелопонезу и Архипелашким острвима.⁹ Привредни ефекти новог статуса били су значајни: за Хаџи-Мустафиног везировања десио се процват сточарства, пре свега због трговине с Аустријом, која је достигла суму од преко 1.300.000 форинти. Преко Београдског пашалука одвијао се скоро целокупан турски извоз стоке у суседне европске земље.¹⁰

Главни проблем у очувању кнежинске самоуправе била је борба са одметнутим јаничарима. У борбама са њиховим снагама, Хаџи-Мустафа паша ангажовао је и хришћане: наредио је свим нахијама да пошаљу 1.500 Срба за одбрану Београда, обећавајући да ће браниоци извесно време бити ослобођени пореза. Срби су се и 1793. и 1795, када су јаничари опасно угрожавали Београд, борили заједно с Порти лојалним Турцима. Народна војска састављена од Срба образована је у пролеће 1796, а њом су командовали српски кнезови. Била је то војна допуна српским повластицама о самоуправи. У новим сукобима Хаџи-Мустафа-паша је 1797. сазвао српске кнезове и затражио да свака нахија спреми по 1.000 наоружаних људи за борбу с одметнутим јаничарима,

⁹ Д. Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791–1794*, СКА, Београд 1927.

¹⁰ Види: Д. Јанковић, *Српска држава Првог устанка*, Нолит, Београд 1984.

па је убрзо била сакупљена војска од око 16.000 људи, која је имала одвојену команду од турске. Под командом Илије Бирчанина српске снаге однеле су значајну победу над јаничарском војском која је од Видина покушавала да се пробије до Београда и заузме његову тврђаву. Српски кнезови су 1799. Високој Порти поднели захтев да се, по потреби, свакој од 12 нахија Београдског пашалука упути 300 пушака и 100 сејмена за чување границе. Њихов захтев наишао је на повољан пријем у Цариграду, а велики везир је предлог Срба препоручио београдском везиру.

Преокрет у односима Високе Порте према Србима дошао је после Наполеоновог напада на Египат. Порта је била приморана да одметнутом Осман Пазваноглуу, видинском паши, призна положај султановог намесника, док је јаничарима био дозвољен повратак у Београд, где су, од заробљеног Хаџи-Мустафа паше изнудили „споразум” о враћању читлука. За само две године јаничари, предвођени четворицом старешина које је народ назвао *дахијама* (Аганлија, Кучук Алија, Мула-Јусуф, Мехмед-ага Фочић), успели су да потпуно преузму власт у Београдском пашалуку и да је осигурају убиством Хаџи-Мустафа паше. На управне положаје доведени су њихови људи, чиме је била окончана српска аутономија. Ради боље контроле прилика у пашалуку, подигнути су нови ханови, одакле су субаше са одредима сејмена имале потпуну контролу над свим деловима провинције. Уследило је не само комплетно претварање имања у јаничарске читлуке, него и увођење нових пореза, праћених ванредним наметима, бесплатним радом (*кулук*), додатним опорезивањем трговине и новим царинским дажбинама. Потпуно је био уништен стари тимарски систем који је током неколико векова био основа османске власти у Србији. Рефеудализацијом су биле погођене и спахије, чији се покушај обарања дахија 1802. завршио неуспехом.¹¹

Незадовољство у народу је, међутим, полако нарастало: кнезови су изгубили положаје, трговци стоком били пред банкротом, спремни да обуставе даљи извоз у Аустрију, сељаци под све јачим притиском преко додатних намета и кулука. Самовоља дахија огледала се у све учесталијем залажењу субаша у села, насилној заплени приноса, стоке и грабљењу девојака. Нагло је ојачала хајдучија — одметање у шуму. Припреме за устанак почеле су, убрзо после неуспеха спахија да изгнају дахије, на саветовањима кнезова и трговаца, свештеника и хајдучких харамбаша. Најпре су у планове уведени српски трговци у

¹¹Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794–1804)*, СКА, Београд 1949; Д. Јанковић, *Српска држава Првог устанка*, 38–55.

Срему, а потом су о припремама буне против дахија обавештени и поједини граничарски официри у суседном Хабзбуршком царству. Почетни план био је да се у име султана збаце дахије и поврате изгубљене аутономне повластице.

Стратешко опредељење да се устанак изведе у име султана, само против дахија, било је проузроковано тешким искуствима из претходних ратова и неповерењем у било какву спољну подршку, посебно аустријску, која би помогла општи устанак Срба против османске власти у пашалуку. Упркос формалним изјашњавањима да се устанак спрема само против дахија, српске старешине нису искључивале ни могућност општег покрета за збацивање османске власти. О томе сведочи успостављање тајних веза са народним првацима ван Београдског пашалука: од Херцеговине и Црне Горе до Босне и јужне Угарске.

СРБИ У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ: ДЕФИНИСАЊЕ НАЦИОНАЛНИХ ЦИЉЕВА

Српској револуцији (1804–1813) претходило је дефинисање националних циљева. Привилегије Србима у Хабзбуршком царству, успостављене 1690, просветним реформама средином XVIII века ограничене су до те мере да им је био угрожен национални идентитет. Мере просвећених Хабзбурга су, међутим, разбиле културну изолацију Срба и увели их у подручје зрачења западноевропске цивилизације. Носиоце националног покрета у настанку код Срба у Подунављу заталасале су идеје које су Француска револуција, а затим и Наполеонове армије разнеле широм феудалне Европе. Темишварски сабор 1790, сазван да изабере новог српског митрополита, следећи идеје просвећености и национално начело Француске револуције, покренуо је проблем решавања српског питања у Хабзбуршком царству.¹²

Основе просвећености и успостављање световне културе код Срба поставили су учени монах Јован Рајић (1726–1801), писац волуминозне *Историје разних словенских народа, најпаче Болгар, Хорватов и Сербов* и Доситеј Обрадовић, „српски Волтер”, писац многих поучних и филозофских списа просветитељске инспирације на прелому векова.

¹² С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, Архив Војводине, Нови Сад – Сремски Карловци, 1972; Н. Гавриловић, *Велика Француска револуција и Срби у јужној Угарској*, Зборник Матице српске. Серија друштвених наука, књ. 26, Нови Сад 1960, 18–39; Д. Ђорђевић, *Balkan versus European Enlightenment Parallelism and Dissonances*, East European Quarterly X–4, 487–497.

Рајић је био представник „монашког историцизма”, који је повезивао средњовековно наслеђе с епохом просвећености. Рајићеве побуде биле су изразито просветитељске: све несреће српског народа потичу из два основна извора – неслоге владара и великаша и помањкања образовања. Стога је само путем општег просвећивања и научног истраживања могуће избећи понављање грешака из прошлости. Рајић је сматрао важним да историју Срба пише Србин, а не неки злонамерни странац, како би се преко историје обновила и развила национална свест.¹³

Рајићеви претходници Захарије Орфелин (хералдичка књига *Стематологија*, 1741) и Павле Јулинац (*Кратко введеније в историју происхождения славено-сербског народа*), дали су значајне подстицаје обнови националне свести на секуларним основама. Међу Србима који су, пригрливши просвећеност и рационализам, тежили реформисању српског друштва, расправљало се о начину његовог осавремењивања. Јован Мушкатиновић је 1786. у књизи *Кратко размисленије о празници*, објављеној у Бечу, предлагао Србима укидање многобројних празничних и нерадних дана, везаних за верске свечаности и обичаје. У спеву *Кратко написаније о спокојној жизни* (Беч 1788), Алексије Везилић је настојао да хришћанске врлине измири с духом просветитељства.¹⁴

Значајан прелом у конституисању модерне националне свести означила је појава широко читаних књига објављених између 1783. и 1788, из пера Доситеја Обрадовића, бившег калуђера, следбеника просветитељства, европских рационалиста и присталице антиклерикалних реформи Јосифа II. Доситеј Обрадовић је важио за „првог Србина који је нацију ставио изнад вере”, и заталасао читаво српско друштво у Хабзбуршкој империји: „Доситије Обрадовић бацио је семе у плодну земљу и имућно српско грађанство у Бечу, Пешти и Трсту, у већим местима Аустрије, још израна се осећало српским и обилато помагало младу српску књижевност, која је себи поставила један циљ: буђење националног осећаја. Наши просветитељи из XVIII века са Доситејем на челу, будили су национално осећање руковођени рационалистичким идејама тога времена да просвету треба ширити на народном језику,

¹³ Рајићева *Историја*, објављена у четири тома у Бечу 1794–1795, била је један од главних извора знања о српској историји све до средине XIX века. Поново је штампана у Будиму 1823. (Ј. Радонић, *Српски историчар Јован Рајић*, Посебна издања САН, књ. CCIV, Београд, 1952).

¹⁴ Х. Жефаровић, Т. Месмер, *Стематологија. Изображеније оружјѣ Илирических* (1741), (прир. Д. Давидов), Галерија Матице српске Нови Сад, 1972. О идеолошким оквирима види опширније: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. I, Просвета, Београд 1989.

како би се што брже и што успешније радило на остварењу опште и пуне владе Разума. Романтичари су наставили тај рад из уверења да оно што чини суштину једног народа, то је његов језик и да је начело народности највиши принцип модерног човечанства.”

Списи Ј. Рајића и Д. Обрадовића, који су међу образованим Србима у Аустрији имали велики одјек, послужили су, на почетку XIX века, као идејни темељи националне еманципације Срба у европској Турској. Доситеј је осуђивао заостајање православне цркве за духом времена, премда је одређена строгост у очувању старих црквених обичаја била сигурна препрека унијаћењу и германизацији у Хабзбуршкој монархији, и исламизацији у Османском царству. Као филозоф, Доситеј је заговарао примену науке и указивао на неспорну вредност образовања: успостављање савремене културе световне и народне. Била је то порука која ће изван одјек имати најпре у српским земљама под турском влашћу где отуђена грчка јерархија није била препрека лаицизацији чији су носиоци били не само Доситејеви ђаци него и народни свештеници и калуђери.^{15,16} Црквени великодостојници били су први носиоци идеје о обнови српске државе. Они су рачунали на Руско царство, као једину словенску империју и званичног (по Кучук Каинарцијском миру из 1774) заштитника православних хришћана у Османском царству. Најпре је Арсеније Гаговић, архимандрит манастира Пиве у Херцеговини, у мемоару поднетом руском двору (1803) тражио стварање „словенско-српског царства” које ће се простирати од Бугарске до Шибеника у Далмацији. Мемоар са сличним захтевом руском двору 1804. поднео је и Стеван Стратимировић, митрополит сремско-карловачки, духовни вођа Срба у Хабзбуршком царству. Уочи устанка из 1804, руском двору се обратио и бачки владика Јован Јовановић, тражећи од православног цара помоћ за једноверну сабраћу у Србији.¹⁷

¹⁵ У једном свом позном делу (*Мезимур*) Доситеј је развио идеје које је од краја XVIII века упорно заступао: „Србљи се по различним краљевствима и провинцијама различно и називљу: по Србији Србијанци.. по Босни Бошњаци, по Далмацији Далматинци, по Херцеговини Херцеговци и по Црној Гори Црногорци. Свуда једнако говоре, совршено и ласно се разумевају, развјешто се мало у провинцијалном изглашењу [дијалекту] распознају. [...] И најпростији Србин из Баната или из Бачке, он је у Србији, у Босни и Херцеговини, у Далмацији, поготову у Хрватској и Славонији и у Срему у својем истом рођеном језику и народу, био он источнога или римскога исповједанија.”

¹⁶ Доситеј је посебно осуђивао верску подвојеност међу Србима различитих вера: „Не раздељујте се и не мрзите се између себе за цркве грчку и латинску”. (М. Косић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, Београд, САН, 1952).

¹⁷ D. Djordjevic, *Les révolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914*, Institut d'histoire, Belgrade, 1965, 18–19.

Угледни племић Сава Поповић Текелија у мемоару упућеном Наполеону (1805) предлагао је стварање простране јужнословенске државе под француским вођством, а свој пројект „српског или илирског” царства упутио је и аустријском императору Францу I.¹⁸ Концепција решења српског питања, код Срба у Угарској ослањала се на две могућности: везивање за Русију, словенску и православну, чему је нагињала црквена хијерархија, и прихватање аустријског посредовања и евентуално аустријског покровитељства, сагласно искуствима из претходних аустро-турских ратова. Таква двострука оријентација (уз нову, трећу варијанту решавања српског питања везивањем за Француску која се у Србији, после иницијалног Текелијиног мемоара из 1805, показала пожељном тек после 1810) исказала се као политички нужна и опортунa и после избијања устанка у Србији.

Тежиште српског покрета из јужне Угарске, са развијеним српским грађанством, моћним православним свештенством и многобројним официрским кором, већ почетком 1804. премешта се у Београдски пашалук где растућа репресија дахија ствара добру подлогу за општи устанак тамошњег хришћанског становништва. Премоћна већина аграрне популације ставила се под вођство локалних кнезова и трговаца, од којих су многи војно искуство стекли у *freicorps* и у Кочиној крајини. Планирање устанка превазилазило је границе Београдског пашалука: тежина османске репресије притискала је, подједнако или чак и више и Србе у Херцеговини, у Босни, на Косову и Метохији, у Македонији, у Рашкој области (Новопазарски санџак). Већ 1803. прота Матеја Ненадовић борави у Сарајеву где са тамошњим српским старешинама води тајне преговаре о заједничком устанку Срба у Босни, Херцеговини и Србији. Упоредо с тим, са српским трговцима и црквеним великодостојницима у суседној Аустрији успостављају се блиске везе и преговара се о набавци оружја и муниције. Карађорђе је, уочи устанка, обишао скоро читав Београдски пашалук, споразумевајући се с локалним првацима о будућем заједничком раду. Црногорски владика Петар I Петровић Његош је уочи избијања устанка игуману манастира Дечана у Метохији писао да „имамо намјеру ми Црногорци и Срби са београдске стране скочити на оружје против наших непријатеља Турака.”¹⁹

¹⁸ Види француски оригинал у: С. Текелија, *Описаније живота*, Просвета, Београд, 1966, 379–399; Д. Поповић, *Сава Текелија према Првом српском устанку*, Зборник Матице српске 7, Нови Сад 1954, 118–125; Н. Радојчић, *Сава Текелија*, Историјски часопис XII–XIII (1961–1962), Београд 1963, 1–12.

¹⁹ Д. Т. Батаковић, *Дечанско питање*, Историјски институт, Просвета, Београд 1989, 13.

ПОЧЕТАК СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ, 1804–1807.

Српски устанак против османске владавине, који је Леополд фон Ранке назвао *Die serbische Revolution*, започео је у Београдском пашалуку у фебруару 1804. Непосредан повод била је „сеча кнезова” – симултано погубљење најугледнијих народних старешина. Осетивши врење у народу, дахије су страховале од избијања општег устанка: садржина једног писма кнеза Алексе Ненадовића, упућеног аустријском официру у Земуну, потврдила је стрепње дахија и подстакла их да погубе најистакнутије старешине, могуће предводнике устанка. Крајем јануара на превару је ухваћено и посечено око 70 кнезова и старешина, међу њима и Алекса Ненадовић, Илија Бирчанин, Марко Чарапић, кнез Петар из Ресаве, а и монаси Хаџи Рувим и Хаџи Ђера. Остале старешине, међу њима и Карађорђе, склониле су се у шуме и почеле с нападом на јаничарска упоришта. На великој скупштини обласних кнезова, трговаца, и хајдука у Орашцу, на Сретење, 14. фебруара 1804, за вођу устанка је између 300 присутних представника западне и централне Србије, изабран најодлучнији међу старешинама, искусни бивши фрајкор, Карађорђе Петровић из Тополе. Учесници скупштине позвали су свих дванаест нахија на устанак.²⁰

²⁰ L. Ranke, *Die serbische Revolution*, Perthes, Hamburg 1829, допуњено издање; L. Ranke, *Serbien und die Türkei in neunzehnten Jahrhundert*, Leipzig 1879; Миленко Вукићевић, *Карађорђе I–II*, Државна штампарија, Београд, 1907–1912; Grégoire Yakchitch [Гргур Јакшић], *L'Europe et la résurrection de la Serbie 1804–1834*, Hachette, Paris, 1907; Emile Naumant, *L'armée de Karageorges*, Yougoslavie, Paris, Association des Étudiants Serbes, Croates et Slovènes 1927; Владимир Ђоровић, *Карађорђе и Први српски устанак*, Задужбина И. Коларца, 1937; С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, Просвета, Београд, 1954. Види новију литературу: М. В. Petrovich, *A History of Modern Serbia*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1976, vol. I, 27–81; Д. Перовић, *Из историје Првог устанка*, С. Љубве, Београд, 1979; Р. Перовић, *Прилози за историју Првог српског устанка*, С. Љубве, Београд, 1980; В. Стојанчевић, *Србија у време Првог устанка 1804–1813*, Народни музеј, Лесковац, 1980; *Историја српског народа V–1*, СКЗ, Београд 1981, 25–63; W. S. Vucinich (ed.), *The First Serbian Uprising 1804–1813*, Columbia University Press, Boulder & New York, 1982; *Историјски значај српске револуције 1804. године*, В. Чубриловић (ур.), САНУ, Научни скупови, књ. XVIII, Одељење историјских наука, књ. 5, Београд 1983; L. P. Meriège, *Russia and the First Serbian Insurrection*, Garland, New York & London, 1987; *Европа и Српска револуција, 1804–1815*, (ур. Ч. Попов), Платонеум, Нови Сад, 2004; D. T. Bataković, *A Balkan-Size French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective*, *Balkanica*, XXXVI (2005) 113–128; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, СКЗ, Београд 2008. Сведочанства савременика: Д. Самарџић, *Казивања о српском устанку 1804*, СКЗ, Београд 1980; документи: А. Ивић, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, I–X, СКА/САНУ, Београд–Суботица–Београд, 1935–1977; С.

Међу устаничким вођама посебно су се истакли Јаков Ненадовић и његов синовац прота Матеја; у западној Србији, устаничке акције водили су Миленко Стојковић, Петар Добрњац, у источној Стеван Синђелић, а кнез Сима Марковић и Јанко Катић у Шумадији. Наспрам преко 200.000 Срба у око 1.800 села у пашалуку, било је око 40.000 „царских Турака” који су живели у градовима: трговци, спахије и занатлије, у малом броју етнички Турци, већином су потицали из редова исламизованих Срба или Арбанаса. Стратегија устаника, који су свуда објављивали да се боре искључиво против одметнутих дахија, а не против султана, била је добро замишљена: најпре су уништена дахијска упоришта по селима, потом по мањим местима, да би постепено била узимана и територија око већих градова. Први градови које су узели устаници били су Ваљево, Пожаревац, Шабац и Смедерево. „Царски Турци” нису дирани: устаници су им јамчили безбедност и позивали их у заједничку борбу против одметника од султанове власти.

Амбиције устаника да читав пашалук ставе под своју контролу показала је опсада Београда започета већ 1804. године. На скупштини у Остружници, која је била први општи скуп свих нахијских и устаничких старешина, решено је да се султан обавести о лојалности и да се од њега затражи повратак на полуатономни статус из претходне деценије, а да се руски посланик на Високој Порти замоли за заштиту: „Ми данас немамо друге помоћи и наде до прибегнути под заштиту престола рускога да би нас бедне хришћане... заштитио као и многе друге области што заштићава као: Крф, Влашку Молдавију и друге...” На захтев устаника, на аустријској територији је, под надзором аустријског генерала, граничарског команданта Славоније и Срема, у мају 1804. дошло до преговора с дахијским представницима, који су окончани неуспехом. Премда се држала неутрално, поштујући мировни споразум с Портом, Аустрија је настојала да не буде искључена из догађаја на њеним границама: устаницима је дозвољено да се снабдевају муницијом и оружјем преко овлашћених трговаца барутом, док је дахијама било дозвољено слање писама преко аустријске територије. Погранични аустријски команданти, међу којима је било и Срба, пратили су устаничке борбе с нескривеним симпатијама.²¹

Гавриловић, *Грађа бечких архива о првом српском устанку*, књ. I (1804–1810) САНУ, Београд 1986; С. А. Никитин, *Первое сербское восстание 1804–1813.гг. и Россия* (ур. В. Чубриловић), Наука, Москва 1980.

²¹ С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Матица српска, Нови Сад 1974.

Понуда Карађорђа да устаничка територија пређе под протекторат Аустрије, уочи скупштине у Остружници (с предлогом да један аустријски принц буде постављен за управитеља Србије), поласкала је цару Францу I: премда одбијена, ова понуда отворила је простор за аустријско посредовање на простору који је већ вековима сматран искључиво њеном зоном утицаја. Хабзбуршки владар издао је налог да погранични команданти саветују устаничке вође како да избегну турску одмазду, посредничка улога додељена је и митрополиту Стратимировићу, док је устаницима напоменуто да њихова земља „за сада не може припасти ником другом осим Порти.”

Изасланик Високе Порте, упућен да умири побуњену рају, босански везир Бећир-паша, стигао је у Србију у јуну 1804, уочи бекства дахијских вођа из Београда. Уз његову сагласност, дахије су ухваћене у бекству, на Дунаву, и одмах погубљене. Босански везир као уступак устаницима обећао је враћање повластице из ограничене аутономије успостављене 1793. године. Премда су изражавали најдубљу лојалност Порти и султану, устанци су захтевали да васпостављање аутономије и проширивање повластица гарантује једна страна сила – Хабзбуршка царевина.²² Свесни да се не могу надати подршци Беча, устанци су, на предлог Срба из круга митрополита Стратимировића, у Русију у септембру 1804. упутили трочлану делегацију (Прота Матеја, Јован Протић, Петар Новаковић Чардаклија), да од руског императора затражи заштиту, помоћ у новцу, оружју и муницији. У њиховој молби наглашава се да „Срби никад једнодушније нису мислили о ослобођењу своје отаџбине, нити га усрдније желели него данас. Божанском, природном и вечном везом крви, језика и вере, која постоји између Срба и Руса... могла би се будућа срећа српскога народа... на чврстој основи поставити.”²³ Изасланици су желели да царска дипломатија издејствује на Порти аутономан положај за Србију под руском заштитом, по угледу на Архипелашка острва. Руска реакција била је обазрива због пријатељских односа Санкт Петербурга са Цариградом, али је Србима ипак, уз мали новчани дар, обећано да ће се њихове жеље узети у обзир: саветовано им је да упуте једну делегацију на Порту и тамо изнесу своје захтеве.

²² Турско становиште у: *Турски извори о српској револуцији 1804. Стиси царске канцеларије 1789–1804*, књ. I (прир. Х. Шабановић), Историјско друштво НР Србије, Београд 1956.

²³ Из преписке устаника са бачким владиком Јованом Јовановићем око руског посредовања, већ се могла назрети њихова тежња за државном самосталношћу као коначним циљем.

Устаничко вођство је, охрабрено аустријским посредовањем и руским обећањем заштите, већ у мају 1805. на скупштини у Пећанима, утврдило непосредне циљеве устанка: од Порте се захтевало да се сви Турци трајно иселе из Србије, да земља добије посебну администрацију са својим кнезом и 12 обласних кнезова за сваки округ. После неуспелих преговора устаници су кренули у освајање утврђених градова. Победа над регуларним османским трупама на Иванковцу 1805, означила је преокрет у устанку: створено је самопоуздање да устаници могу сами да одлучују о сопственој судбини. Незадовољство у Цариграду било је огромно: једном фатвом, шеик-ул-ислам прогласио је устанике за непријатеље вере и објавио цихад, свети рат против Срба.

Изразито национални карактер устанка могао се јасно идентификовати. У писмима и актима домаћим командантима, у прогласима народу и у преписци са великим силама, Карађорђе се потписује као „србски командант” (у писму цару Францу I, 1805). У пуномоћју издатом српским депутатима 1. (12) маја 1805. јасно се наглашава национални карактер: „ми српски народ у Србији који живи оба чина и реда, како свештеничког тако и лаичког, старешине и начелници, како игумани протопресвитери и ђакони, тако и војни-начелници и народноначелници, кнезови и вилајет србски.” У писму султану из Пећана крајем априла 1805, међутим, Црни Ђорђе се потписује само као један у низу народних представника из нахије београдске. У пуномоћју изасланицима за аустријског и руског цара (Остружница 11/23. јануар 1806), наглашава се да могу деловати код „спаситеља наше нације” у име „народа нашег [...] у име свију Србијанаца и за све Србијанце”. У потпису „у име целе сербијанске нације Черни Георгије Петровић врховни командант у Србији”.²⁴ Један турски функционер који је провео годину дана затворен у Србији тврдио је 1806. да устаници намеравају „као што је некад краљ[кнез] Лазар изашао на Косово, сви ће на Косово изаћи. Они стално држе у рукама књиге о историји споменутог краља [*Историју* Јована Рајића] и она је велики подстрекач буне у њиховом разуму.”²⁵

Покушај султана да војно пацификује устанике завршио се двоструким поразом: његова босанска војска, премда бројчано надмоћна, тешко је поражена на Мишару (13. августа 1806), где је изгинуо велики број најспособнијих босанских бегова, од Кулина капетана и Синан-

²⁴ Р. Перовић, *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику*, књ. I, 1804–1808, Народна књига, Београд, 1978, 124, 125, 149.

²⁵ Р. Тричковић, *Писмо травничког везира из 1806. године*, Политика, Београд, 21. фебруар 1965.

паше из Горажда, до паше Видајића из Зворника. Други пораз почетком септембра Срби су нанели знатно бројнијим и боље опремљеним румелијским трупам у боју на Делиграду. После двогодишње опсаде, у децембру 1806. заузет је Београд, седиште пашалука, а у јануару је освојена и сама београдска тврђава. У устаничкој Србији, чија је војска већ бројала 50.000 бораца, највише се полагало на предстојећи рат Русије с Османлијама. У петицији руском императору, устаници су, оскољени победама, тврдили да би се „сви Срби из Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе, Далмације и Албаније с радошћу сјединили и за кратко време нову армију од двеста хиљада” створили.²⁶

Мисија устаничког изасланика Петра Ичка, који је с потписом Карађорђа и Младена Миловановића, пре битака на Мишару и Делиграду добио пуномоћје у „име свега српског народа”, имала је за циљ да уз руско посредовање, у Цариграду утврди споразум о будућој самоуправи Србије. Ичко је, међутим, био позван на Високу Порту тек после турских пораза код Мишара и Делиграда, када је султан показао спремност да изађе у сусрет захтевима побуњене раје: Срби би годишњи данак плаћали једнократно; уместо везира земљом би управљао финансијски чиновник (*мухасил*) којем би српски кнезови предали порез прикупљен за Порту; из Србије би били протерани јаничари, крцалије и „зли Турци”, док би Срби обезбеђивали границе ослобођене територије. У Београдски пашалук је потом упућен посебан изасланик Порте, чије је предлоге привилегија пажљиво саслушала и одобрила старешинска скупштина у Смедереву. Да би се Срби одвојили од Руса и спречили даљи заплети у Влашкој и Молдавији, Висока порта је посебан ферман с привилегијама Србији издала тек у јануару 1807, када су због избијања руско-турског рата, српске старешине већ одустале од споразума.²⁷

Избијање руско-турског рата крајем децембра 1806, охрабрило је српске устанике да јасно формулишу крајњи циљ устанка – обнову независне српске државе. Српско вођство је тако прихватило ризик да статус Србије уместо у билатералном споразуму са Високом Портом, буде одређен у зависности од односа снага међу великим силама. Руска

²⁶ М. Ђорђевић, *Ослободилачки рат српских устаника 1804–1806*, Војноиздавачки завод, Београд, 1967.

²⁷ Србија би добила наследног „баш-кнеза” и изборне нахијске кнезове; годишњи данак прикупљали би кнезови; спахије би биле новчано обештећене; слободно би се вршило богослужење у српским црквама и отварале српске школе; кретање Турака било би строго ограничено и они би могли да станују само у тврђавама; паше би се на захтев Срба могле смењивати.

дипломатија изашла је у сусрет српским захтевима, смерајући да створи једну ширу базу јужнословенског окупљања против Османлија. На важност Српског устанка за читав балкански простор руске званичнике упозоравао је и Константин Ипсиланти, влашки господар. Руски цар Александар I је крајем 1806. даровао устаницима 4.000 дуката. Командант дунавске руске војске генерал Михаелсон добио је 1807. суму од 13.000 рубаља да успостави везу с Карађорђем. Охрабрен руском подршком, посебно прогласом Михаелсона, Карађорђе је одустао од Ичковог мира и прекинуо све везе са Цариградом. Председник Совјета Сима Марковић већ у марту 1807. нагласио је Портином изасланику да „Србија сматра себе потпуно независном, и не само што не плаћа данак, него никада неће подићи оружје против својих истоверника.”²⁸

НЕЗАВИСНОСТ, РУСКО ПОКРОВИТЕЉСТВО, СУКОБИ МЕЂУ СТАРЕШИНАМА

У јуну 1807. код Видина су се састале српске трупе с руском војском под командом генерала Исајева, која је потом ушла у устаничку Србију. Уз садејство с руским снагама 1807. уследили су војни успеси у биткама на Малајници и Штубику. После ослобођења Ужица 1807, у Београдском пашалуку скоро да више није било турских трупа. Обнова независне државе била је већ јасно дефинисана као циљ. Због неочекивано малог обима руске помоћи, Срби су поново помишљали да се обрате за помоћ Аустрији. Зато је специјални руски изасланик, пуковник Паулучи, српским вођама већ у јуну 1807. поднео нацрт документа у 13 тачака (*Паулучијева конвенција*) којим се Србија обавезује да ће, кад стекне независност, владара и државне чиновнике бирати уз сагласност Русије, док ће руски гарнизони бити стационирани на српској територији. У придобијању Срба, Руси су се, кад би се њихови штићеници обратили Аустрији, увек позивали на верско јединство, етничку и језичку сродност. Паулучи је јављао да је при склапању конвенције истакао „религију, језик, обичаје и рат, које Руси и Срби заједно воде против Турака, истоветност интереса, те добротинства нашег пресветлог господара која је показао према Србима, а а међу којима је најзначајније сједињавање наших са устаничким трупама.” Све то одлучно је утицало на Карађорђа: свечано је обећао да више неће тражити политички

²⁸ Г. Е. Маретић, *Историја српске револуције*, Филип Вишњић, Београд 1987, 143.

споразум с Аустријом и да ће се потпуно ставити под покровитељство руског императора.²⁹

Недуго затим у Србију је упућен посебан војно-дипломатски агент Константин Родофиникин (1807–1809) са задатком да надгледа војну сарадњу са Русијом и политички контролише устаничко вођство. Пореклом Грк, Родофиникин се стално мешао у унутрашње послове Србије, понашајући се као да је светионик цивилизације међу варварима. Његови самовољни поступци, међу слабо обавештеним Србима тумачени као воља званичне руске политике, оставили су рђав утисак у народу. Његово подстицање унутрашњих раскола у устаничком вођству (сукоб вожда Карађорђа и Совјета и подела на присталице Русије и Аустрије у Совјету) додатно су компромитовали Родофиникина у српској јавности.

Османско царство је због преврата у Цариграду у мају 1807. запало у велике нереде. Порази у рату против Наполеона приморали су цара Александра I да склопи мировни уговор у Тилзиту, што је знатно утицало на руске планове на Балкану. Примирјем с Турском у Слобозију (август 1807), било је предвиђено да се руске трупе повуку из Србије у Влашку. Карађорђе је невољно прихватио примирје, тако да у Србији од зиме 1807. до лета 1808. није било војних окршаја с Османлијама. Током затишја на фронтима, Турци су, забринуте бригом Русије за српске интересе, покушали да се нагоде с устаничким вођством, али је, понуда, уз сагласност руског изасланика одбијена: као услов тражене су међународне гаранције које би заједнички обезбедили руски цар и Наполеон као посредник између Русије и Високе Порте. Обновљени покушаји Срба да преговарају с Аустријом, најпре отварају границе за набавку хране и дозволама за куповину оружја и муниције, а затим и о преласку под покровитељство бечког императора (Карађорђе је нудио чак и присаједињење Србије Аустрији, с тим да не буде укључена у састав Угарске), такође су ометени захваљујући руском представнику у Србији.

На састанку Александра I и Наполеона у Ерфурту, после претходних разговора у којима је дотицана и судбина Србије, руски цар је одустао од првобитне намере да се она организује као независна држава, или да у склопу ширег преобликовања Османске царевине буде припојена Аустрији. По конвенцији склопљеној у Ерфурту (27. септембар 1808) за Србију је било предвиђено да остане унутар Османске импе-

²⁹ Е. Арато, *Формирање модерне грађанске српске националне идеологије*, Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до краја Првог светског рата, Историјски институт, Београд 1976, 153–154.

рије. Током припрема уставних реформи 1808, у настојању да разграниче надлежности руских изасланика и српских устаника, две депутације, упућене у главни руски стан у Јашију, поднеле су предлог о обнови српског царства које би осим Србије и Црне Горе, обухватило још и Херцеговину, Босну, Стару Србију и аустријске земље насељене Србима. Руски представници уверавани су да је вођство устанка већ склопило тајни савез са сународницима ван граница устаничке државе. Тај план је наишао на одбијање јер је излазио из оквира предвиђеног успостављања руско-турске границе на Дунаву.³⁰ Сваки продор Срба у јужном правцу, према Цариграду, за Русију је био непожељан, јер се није уклапао у њене глобалне планове о Србима као помоћној снази њеним империјалним циљевима.

Наставак рата с Османлијама (1809) после двогодишњег примирја, Русија је искористила да поново позове Србе у заједничку борбу, обећавајући Србији да ће ускоро поново изаћи на Дунав, а у мировном уговору поражене Турке натерати да Србији подаре аутономију под покровитељством руског цара. Русија је српски устанак, заједно с устаницима херцеговачких и црногорских племена, желела да искористи за успостављање војне комуникације између Дунава и Јадрана, једну „заштитну линију” која би се простирала од Црног до Јадранског мора. Руске трупе, међутим, нису избиле на Дунав, па је устаничка војска морала сама да уђе у жестоке окршаје с Турцима.³¹

Операције током 1809. вођене су у два правца: првим, под вођством Карађорђа у правцу Новог Пазара, с циљем да се тамо састану с Црногорцима, устаници су бележили успехе, док се на другом фронту према Нишу експедиција окончала катастрофом. После великог пораза на Чегру и погибије Стевана Синђелића (опкољен, читаво утврђење је

³⁰ У разговору с кнезом Прозоровским, српски депутат Југовић нагласио је да је Србима потпуну независност обећао генерал Михелсон у прогласу од 23. јануара 1807: „Штавише рекао нам је да би било стидно за Србе да плаћају данак Турцима. Цео народ је о томе обавештен и од тада он гаји наду на потпуну независност. Кнез Прозоровски је објаснио да је генерал Михелсон био само главни командант, без права да даје таква обећања, и закључио да се независност Србије не слаже никако с њеним географским положајем. Срби не могу захтевати од Русије да она претпостави интересе једне мале земље интересима простране руске царевине, нити да за њену љубав ратује са свима другим државама.” У разговору са генералом Голенсичев Кутузовим, Југовић је упозоравао да „један народ који има 164.000 записаних бораца против Турака, бориће се чак иако буде остављен самом себи... нити ће издати хришћане који су довели у Србију; они ће се тући полагајући наду у Бога и у своју српску браћу, која живе изван Србије.” (Нав. код. Г. Јакшић, *Борба за слободу Србије 1788–1816*, Геца Кон, Београд 1937, 80–82).

³¹ *Историја српског народа* V–1, 47–53.

подигао у ваздух), Карађорђе је напустио ратиште у правцу Црне Горе и кренуо да зауставља турски продор у унутрашњост Србије. Руски представник Родофиникин, пребегавши у Аустрију.

Незадовољни подршком Руса који су их отворено подређивали својим стратешким интересима, обећавајући им само аутономију у оквиру Османске империје, Срби су се обратили истовремено и Аустрији у Наполеону. Понуда Аустрији да посредује у измирењу с Портом није дала резултата јер кнез Метерних није имао поверења у српске понуде: сазнао је да се за посредовање они обраћају истовремено и Русима и Наполеону: Турци су инсистирали да се искључи свака страна гаранција споразума и да Срби „напусте за свагда и саму мисао о независности.”³² Истог дана када и Аустрији, Срби су заисза, се обратили и Наполеону I. Посебан Карађорђеви изасланик, Раде Вучинић, Србин из Карловца у Војној Крајини, упућен је 1809. преко Букурешта у Беч где се налазио француски император. У представци упућеној Наполеону тражено је покровитељство и заштита *la Grande Nation* за Словено-Сербе; истицане су привредне и политичке користи коју би Француска имала у случају да преузме заштиту Србије: „Слава оружја и подвиг Вашег Величанства разсејала се по целом свету... обрати позор Твој и на Славено-Сербов, у којима ћеш наћи мужество и верност као благодатељу; време и случај оправдаће ову истину и то да су достојни покровитељства Великога народа.”³³

У пропратном акту *Непоколебиме мисли или воља српског народа* које су састављене „с вољом и допуштењем народа српског и врховнога војводе Карађорђа Петровића” напомиње се да „српски народ не припада ником. Сувише да он седам година дана ратујући против мучитеља својих црном крвљу купио је себи и отечеству слободу; и из овога разлога има право избрати себи непосредно могућег покровитеља.” Устаници су указивали да би Србија с Босном и Херцеговином, под француском заштитом, захваљујући своме геополитичком положају била једна држава коју је немогуће освојити. Наполеону је, уз напомену да им Руси нису послали обећану помоћ, нуђено да у српске градове уведе француске трупе, наговештавајући да ће уз њих, на страни Фран-

³² Г. Јакшић, *нав. дело*, 96–97.

³³ М. Гавриловић, *Истиси из париских архива (грађа за историју Првог српског устанка)*, Српска краљевска академија, Београд 1904, док. бр. 402, Београд 16 (28) августа 1809. У потпису Карађорђе је означен као „врховни предводител народ сербскога” и „Правитељствујушчи совјет народни србски”. Вид. такође: *Lettres de Karageorges Pétrovitch prince des Serbes à Napoléon Ier pour lui demander sa protection et son aide 16 août 1809*, Paris [s.n.], 1931.

пуске, бити и њихови сународници из Босне, Херцеговине, Угарске, не искључујући притом ни Бугаре. Уз француску војну и финансијску подршку Карађорђе би лако дигао на устанак Босну и могао ослободити од Турака простор између Саве и Уне и преко Херцеговине се спојити са Французима у Далмацији.³⁴

Упоредо с Вучинићем, у Љубљану, седиште Илирских провинција, упућен је други српски делегат, капетан Никола Шкуљевић из Мостара, који је вождову поруку предао Мармону. Вучинић је у Париз поново упућен 1810, када је од Наполеона поново затражено да прими под заштиту Србе јер у *Provinces Illyriennes* живе такође и Срби, његови саплеменици. Вучинић је, подносећи разне представке, по налогу Карађорђа или самостално, остао у француској престоници од маја 1810. до почетка 1814. године. Наполеон га је о трошку француске владе задржавао за случај да се укаже потреба за сарадњу са Србима, премда је сумњао у могућност раздвајања српских од руских стратешких интереса на Балкану. Подстичући тајно Порту још од 1806. да силом угуши српски устанак, јер је иза њега стајала Русија, Наполеон је следећих година ипак хтео да остави маневарски простор за евентуалну сарадњу са Србима – држао их је у нади да их није сасвим заборавио.³⁵

Без праве подршке у Бечу и Паризу, Карађорђе је био принуђен да се поново обрати Русима с којима није прекидао односе. Уз помоћ нових руских снага које су ушле у Србију, устаници су 1810. повратили изгубљене територије и извојевали нове победе код Варварина и Лознице, али је даљи развој устанка све више зависио од исхода руских операција против Турака на Дунаву. Руско присуство у Србији утврђено је почетком 1811. уласком руског пука у војне посаде Београда, Шапца и Делиграда.

Улазак руских трупа у српску престоницу француски император је оценио као опасну, јер би успостављање јаке Србије под руским утицајем уздрмало француску власт у Далмацији и подстакло претензије и наде милиона православних хришћана на Балкану, који би се због религије обраћали искључиво Русији за војну и политичку подршку. Зато је сматрао да се не сме допустити да се руски утицај у Србији одржи и да мора да се спречи сваки покушај да се на овом простору учврсти

³⁴ М. Гавриловић, *Истиси из париских архива*, док. бр. 403.

³⁵ П. И. Поповић, *Француско-српски односи за време првог устанка. Наполеон и Карађорђе*, Коларац, Београд 1933, 129–138. Види: М. Гавриловић, *Српски покрет и руско-француски односи*, Из нове српске историје, СКЗ, Београд 1927; Д. Т. Батаковић, *La France et la Serbie, 1804–1813*, *Balkanica* XXIX (1998) 117–157.

једна православна управа. Враћање Србије под власт Високе Порте требало је, стога, извести уз посредовање Аустрије.³⁶ На српском питању, Русија је на почетку XIX века почела постепено да истискује Аустрију из средишта Балкана и наметне се, преко Србије, као водећи чинилац у даљем решавању Источног питања. Србија је, међутим, везујући се све одсудније за руске планове на Балкану, улазила у комплекс сложених односа других европских сила са Русијом.

Пред претњом Наполеонове кампање, Русија је крајем 1811. започела преговоре с Турском, да би 1812. у Букурешту склопила мировни уговор на основи *status quo ante bellum*, у којем се први пут изриито помиње Србија. Члан VIII предвиђао је амнестију за устанике и успостављање аутономије, али не и независност Србије. Устаничко вођство било је незадовољно одредбама уговора. Руски изасланик Ивелић убеђивао је Србе да прихвате одредбе уговора и уздају се у подршку руског цара. Делегација упућена на преговоре брзо се уверила да Висока Порта не намерава да испуни одредбе Букурешког уговора. Незадовољни Срби решавају стога да самостално наставе борбу, а тада и кнез Метерних поручује Порти да треба уништити српски устанак јер је претио да се разлије изван граница Османске империје. Три турске армије из Босне, јужне Србије и Бугарске, јачине 100.000 војника у лето 1813. нападе су и већ у октобру реокупирале устаничку Србију. Устаничке вође су с много народа (око 110.000 лица) пребегле у Аустрију. Сам Карађорђе, после кратког задржавања у Аустрији, уточиште је заједно с главним старешинама нашао у Русији.

По основним захтевима за сувереност и укидање феудализма, једнакост грађана и слободу сељачког поседа, Први српски устанак био је балканска варијанта Француске револуције, која је не само Србима у Османској империји, него и суседним народима пробудила веру у могућност националног ослобођења. Српска револуција је, међутим, из геополитичких разлога остала у дубокој сенци Наполеонових ратова, судбински везана за руску политику у Југоисточној Европи. Хабзбуршка монархија је са великом забринутошћу пратила развој прилика у Србији коју је од XVIII века сматрала зоном свог непосредног утицаја. Да би их одвојио од Руса, за Србе је на Високој Порти посредовао и нови аустријски канцелар, кнез Клеменс фон Метерних: издејствовао је споразум о умереној аутономији којим је, међутим, било предвиђено низ додатних, отежавајућих услова око турског суверенитета над Срб-

³⁶ *Correspondance de Napoleon Ier*, t. XXI, 2 août 1810–31 mars 1811. Impr.-Impériale, Paris, 1861, doc. No 17518; Види такође: П. И. Поповић, нав. дело, 162–163.

ијом. Ни такав споразум, разумљиво, није могао да задовољи тежње српских устаника за независношћу.

Српски устанак (1804–1813) значио је почетак процеса националне еманципације балканских народа, која ће, супротстављена османском поретку, уз тежње за стварањем националних држава, једно-времено имати и карактер фундаменталног друштвеног преображаја. Слободан сељачки посед био је основа грађевине на којој је засновано ново уређење, без аристократије и пратећих феудалних односа, са снажним егалитарним тежњама једног доминантно аграрног друштва. Начело народности, као универзални модел обнове националних држава, постаје нова политичка доктрина која ће далекосежно одредити односе Срба и мултиетничке Хабзбуршке монархије, царства чији се поредак заснивао на феудалним правима и династијском легитимизму. Јакобински модел *l'Etat nation* – обнова српске државе по начелу суверености нације – комбинован с немачком концепцијом Volk-а као заједнице језика, традиција, обичаја и историје, преплићући се и постепено се спајајући у једну специфичну доктрину, прераста у дугорочно опредељење током следећих стотину година.

Prof. Dušan T. Bataković Ph.D.
Institute for Balkan Studies
Serbian Academy of Sciences and Arts Belgrade

SERBIA ON THE ROAD TO NATIONAL LIBERATION: REBELLIONS, AUTONOMY, REVOLUTION (1788–1813)

Summary

It was not by chance that the first Balkan revolution (1804-1813), at the beginning of the era of nationalism, occurred in Ottoman-held Serbia. In this northern province of the Ottoman Empire, bordering the Habsburg Monarchy on the Danube and Sava Rivers, the central authority was the weakest while foreign influence was stronger than elsewhere within Turkey-in-Europe. Central Serbia (i.e 12 *nahis* of the *pashalik* of Belgrade) was populated predominantly by Christian Orthodox Serbs, who had more dynamic and profound contacts with the Western world. Frequent wars, forced migration and resettlement campaigns on the shifting borderland between the Habsburg and Ottoman Empires made ties between the Christian Orthodox Serbs more intensive, in spite of various social and political statuses that they enjoyed under different imperial realms. The logistic support of

the Habsburg Serbs for their brethren in Ottoman-Serbia proved to be a fundamental element in the establishment of Serbia's own institutions.

The first phase of national emancipation was related to the semi-autonomous status enjoyed by the Serbian population after a series of wars and rebellions, when they achieved necessary military experience, and by guarding the Ottoman system against renegade janissaries, obtained significant privileges prior to the 1804 Serbian revolution. Out of thirty-three petitions submitted by the Serbs from the *pashalik* of Belgrade to the Ottoman sultan from 1793 to 1806, only five referred to the agrarian problems while twenty-eight others were related to the extent of their local autonomy. Growing discontent of Serbia's population by outlawed janissaries that usurped their power within the *pashalik* of Belgrade, severely limiting the autonomy obtained from sultan Selim III, eventually triggered a new, wide-scale insurrection (1804) that turned into both a social and a national revolution after 1807, when insurgents, encouraged by the Russian presence in the Danubian principalities and afterwards in Serbia as well, proclaimed independence from Constantinople. In spite of repeated efforts to obtain political support and imperial protection from both from Vienna and Paris for the insurgent Serbia, its leader Karageorge Petrović was bound to follow the geopolitical schemes of Russia who was directly involved in the Balkans, including Serbia. Although the First Serbian Insurrection, labelled by Leopold von Ranke as the Serbian Revolution, was crushed by the Ottomans in 1813, after its leaders rejected the autonomy envisaged by the 1813 Bucharest Treaty, the way to the national liberation, followed by the abolition of feudal ties and gradual cultural recovery, was already open.